

Handikappade och 1800-talets fattigvård

Fall och livsöden i lokala kontexter¹

ULF DRUGGE är professor i sociologi vid Humanvetenskapliga institutionen, Kalmar Högskolan. Drugge har bl.a. ägnat sin forskning åt tolkningar och tillämpningar av det världsunika arkivbeståndet i landet. De områden som Drugge studerat har bland annat berört så vitt skilda ämnen som ärftliga sjukdomar, grov våldsbrottslighet och de svenska folkrörelsernas tidiga verksamhet. Denna artikel knyter an till ett projekt som handlar om hur fattiga bemöttes i 1800-talets lokalsamhällen, finansierat av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. Inom ramen för detta projekt utkommer inom kort boken *Krisbiografier*. Utfattiga och mindre fattiga förr.

handikappforskning är idag tämligen omfattande runt om i världen, och handikapphistoriska studier förekommer allt oftare inom detta forskningsfält. Denna typ av studier är väsentliga eftersom man genom dem uppmärksammar hur synen på avvikelser varierat såväl i olika sociala och kulturella sammanhang som under skilda tidsepoker.

Denna artikel belyser hur handikappade bemöttes under 1800-talet genom att studera den lokala fattigvårdens protokoll i Sundsvallsregionen. Bemötanden mot handikappade har för eftervärlden synliggjorts genom de sociala reaktioner de framkallat och som finns nedtecknade i framför allt protokoll rörande den lokala fattigvården. Dessa reaktioner har i artikeln sedan rekonstruerats i form av de olika människooöden gällande fattigvårdstagare och handikappade som finns återgivna i artikeln. Sundsvallsregionen varifrån de rekonstruerade människooödena är hämtade är knappast representativ för en svensk 1800-talsbygd. Den genomgick från och med 1860-talet en industrialisering som saknar motstycke i svensk ekonomisk historia. Samtidigt innehöll delar av regionen en rural karaktär som kännetecknade större delen av landet under detta sekel.²

Hjälpb behovet bland handikappade under 1800-talet borde ha varit omfattande. Man kan på goda grunder anta att fattigdom i förening med ett handikapp ledde till extrem social utsatthet. Det finns därför anledning att anta att de handikappade snarare var över- än underrepresenterade i förhållande till andra hjälpbehövande vid denna tid. Att empiriskt belägga ett sådant antagande bjuder dock på en hel del problem. Man måste helt

Foto: Joachim Grusell.

enkelt lösa en hel del analytiska och empiriska problem som bl.a. består i att:

1. kunna särskilja de handikappade från de icke handikappade,
2. fastställa vilka som ansågs vara behövande genom att ta reda på vilka kriterier som avgjorde hjälpbehovet,
3. bland dem som hade hjälpbehov särskilja vilka som var handikappade från dem som inte var handikappade.

Såväl behovskriterier som uppfattningar om vad som är att betrakta som ett handikapp grundar sig nu liksom förr, förutom på materiella eller medicinska betingelser, även på sociala och kulturella.³ Dessutom är de källor som man skulle kunna basera en sådan studie på ofta osystematiskt förda och svårtolkade av andra skäl. En sådan empirisk undersökning faller helt utanför ramen för en artikel som denna. Genom att räkna antalet unika personer som återfinns i fattigvårdsprotokollen och som under en viss period uppges vara blinda och döva, eller dövstumma som de oftast be-

tecknades som, kan i varje fall en inledande diskussion utvecklas om de handikappade som fattigvårdsfall. Sammanställningen har gjorts utifrån fattigvårdsprotokoll från åren 1800–1880 för Sundsvalls stad och socknarna Alnö, Njurunda, Skön, Timrå och Tuna (se diagram nedan).

Några iakttagelser utifrån diagrammet kanske frapperar. Förvånansvärt få unika personer av framför allt blinda återfinns bland fattigvårdstagare som intas för första gången i regionen. Diagrammet illustrerar även att antalet nödställda handikappade personer skiftar betydligt över tiden. Under vissa årtionden saknas blinda och/eller döva bland fattigvårdstagarna och under 1850-talet återfinns ingen bland dessa kategorier! Högsta antalet registrerade personer återfinns under 1860- och 1840-talen. Generellt tycks, om man undantar just 1850-talet, tendensen vara stigande. Man kan tillägga att inte heller personer med uppgivna rörelsehinder förekommer ofta i fattigvårdsprotokoll. Hur skall detta utfall förklaras?

Antal unika personer inom Sundsvallsregionens fattigvård som första gången betecknades som blinda eller döva 1800–1880 fördelade över decennier och handikapp.

Källor: Sockenstämmoprotokoll för Alnö, Njurunda (fr.o.m. 1827), Skön, Sundsvalls stad, Timrå och Tuna åren 1800–1863, konverterade till micro fiches och tillhandahållna vid Forskningsarkivet, Umeå universitet, och deras kommunala efterföljare 1863–1880, tillhandahållna vid Sundsvalls kommuns arkiv/Medelpadsarkiv och Timrå kommunarkiv.

Var de handikappade i aktuella kategorier så pass få? Om så är fallet, berodde detta på att många handikappade under 1800-talet inte uppnådde åldrar då fattigvårdsinsatser kunde komma ifråga?

På senare år har synen på handikappfrågor gått från att fokusera på själva handikappet till att alltmer beakta hur de handikappade blir bemötta i samhället.⁴ Mot bakgrund av detta kan en hypotes vara att de handikappade helt enkelt var så pass marginaliserade att de blev osynliggjorda i sociala sammanhang. Minskade i så fall efterhand som 1800-talet fortskred marginaliseringen och osynliggörandet av den handikappade? Antalet fattigvårdsfall med handikappade tycks ju, av figuren att döma, att efterhand öka. Kan alltfler handikappade ha uppmärksamats ju längre seklet framskred. En fingerisning om att så kan vara fallet är exempelvis att antalet personer som registrerades som utvecklingsstörda eller som mentalsjuka successivt tycks ha ökat under 1800-talets senare hälft, enligt tillgängliga folkräkningar för Västerbottens län.⁵ Om man antar att andelen av dessa kategorier av totalbefolkningen inte förändrades i betydande omfattning, bör snarare synliggöranden av såväl dessa två kategorier som andra utsatta grupper ha ökat under motsvarande period. I detta sammanhang blir även diverse omvärldsfaktorer intressanta. Man borde nämligen i så fall finna delorsaker till den relativt låga andelen handikappade bland fattigvårdsfallen i bemötandena av de handikappade på 1800-talet.

FALLBESKRIVNINGAR

De fåtal fallbeskrivningar som följer går inte att försvara med hänvisning till att de

utgör ett representativt urval men väl att de är i olika avseenden illustrativa. De belyser hur handikappade i nöd bemöttes under 1800-talet, berör såväl unga som äldre personer och omfattar såväl blinda som döva. I det inledande avsnittet behandlas fall med personer som antingen var födda blinda eller som i vuxenlivet förlorade sin syn. Nästa avsnitt berör dem som betecknades som döva eller dövstumma.

BLINDHET

I sin bok *Myter i dagsljus* skriver Bo Andersson följande:

I stort sett har det alltid ankommit på de blinda att själva dementera fördomarna, att med sig själva som exempel visa att de negativa förväntningar de så ofta möter saknar sans och måtta.⁶

Andersson pekar på Franska revolutionens betydelse för att utveckla en "mera medveten syn på de handikappade". I den franska konstitutionen av den 24 juni 1793 proklamerades nämligen följande:

Samhället är skyldigt att underhålla sina olyckliga medborgare, vare sig det skaffar dem arbete eller beviljar dem, som inte är i stånd att arbeta, medel till deras existens.⁷

Andersson kommenterar denna proklamation på följande sätt:

Att på detta sätt få samhällets skyldigheter gentemot de handikappade erkända i grundlag var ett framsteg. Men den allmänna uppfattningen om blinda som hjälplösa, i praktiken redan förlorade, på det hela taget obildbara och oförmögna att bidra till sin egen försörjning – den uppfattningen fanns kvar, enveten och stark, dementerad endast av lysande undantag bland de blinda själva.⁸

Första fallbeskrivningen berör Carin Olsdotter, född 1817 som bondedotter i byn Gista, Alnö socken. Av en notering i Alnö församlings husförhörlängd kan man sluta sig till att Carin inte var blind vid födseln utan handikappet uppkom under barnåren. Under hela sitt långa liv omgav hon sig med släktingar. Vid faderns död i "coliq" 1834 övergick det hemman där Carin var född till en annan bonde. Carins moder fanns åtminstone under en kort tid kvar där som "Födorådsenka", och med henne bodde Carin. När modern övertog ett torp 1837, kom såväl en yngre broder till Carin som Carin själv att bo där. År 1833 uppges Carin befinna sig i byn Brunne, Stigsjö socken, hos sina morföräldrar, och efter deras bortgång hos en moster som var gift med en torpare. I själva verket befann hon sig i Brunne hela eller delar av åren från 1827, då hon första gången uppges vara närvarande där vid ett husförhör, och ända fram till 1866. Hon är dock huvudsakligen kyrkoskriven i hembyn Gisle.⁹

År 1838 omnämns Carin för första gången i Alnö sockenstämprotokoll. Hon fick i januari detta år understöd ur sockenmagasinet¹⁰ och underhölls av modern med hjälp av detta bidrag.¹¹ Carin omnämns vid ytterligare fem tillfällen mellan maj 1839 och december 1841. Vid fyra av dem mottog hon korn ur sockenmagasinet,¹² medan sockenmännen i november 1840 beslöt att hon skulle hållas under uppsikt av en bonde i Pottäng.¹³ Vad detta beslut egentligen bottnade i är svårt att veta i brist på uppgifter.

En hypotes kan vara att hennes närmaste anhöriga var sjuka; en annan att hon, för att bidra till sin egen försörjning, ägnade sig åt någon form av hemmaarbete hos den femtiosexårige bonden, och att denne kommit överens med fattigvården

om att övervaka Carin. Samtidigt framgår av Alnö församlings husförhörlängder att hon ju tidvis befann sig hos släktingar i Stigsjö.

När så modern 1847 avled i "magplågor" och torpet i Gista övertogs av en bror till Carin, var Carin själv fortfarande kyrkoskriven där. Brodern gifte sig 1849, och från detta år fanns, förutom Carin, även broderns svärmoder bland medlemmarna i hushållet.¹⁴

Från december 1841 och till februari 1866 omnämns inte Carin i sockenstämprotokollen. En trolig orsak är att hon tidvis befann sig i Stigsjö. Först i ett kommunalstämprotokoll från mars 1866, då hon uppges ha återvänt till Alnö socken, nämns att en begäran inkommit till stämman om att utdela understöd till "[f]attiga och blinda Pigan" Carin Olsdotter. Hon var då fyrtionio år. Av samma protokoll framkommer att hon för 40 riksdaler per år skulle inackorderas hos en svägerska och torparhustru i Öde.¹⁵ I Alnö fattigvårdsstyrelses protokoll från slutet av 1872 framgår att Carin därefter för 39 riksdaler per år blev inackorderad hos en torpare och kusin till Carin i Gista. Därefter förekommer årliga noteringar i protokollen om Carins inackorderingar fram till hennes bortgång 1888, sjuttiofyra år gammal.¹⁶

Man kan med utgångspunkt i fallet med den blinda Carin Olsdotter konstatera att hon under i stort sett hela sitt förhållandevis långa liv befann sig bland nära anhöriga och släktingar. Trots detta mottog hon fattigunderstöd, sannolikt beroende på att hennes nära levde under knappa omständigheter och att skötseln av henne ansågs menligt påverka deras försörjningsförmåga. Att fattigmedlen för hennes del trots allt förvaltades av nära anhöriga bidrog antagligen till att hon

både blev omskött och att hon uppnådde en, vid den tiden, aktningsvärd ålder.

I motsats till Carin Olsdotter rör nästa fall en person som troligen först som äldre drabbades av synnedsättning och till slut blindhet. Personen ifråga, Hans Mathsson Sjöström, finns omtalat som fattigvårdsfall i Timrå sockenstämmoprotokoll. Han var dock född i Sköle, Tuna socken, 1795 som son till en torpare.¹⁷ Föräldrarna avled när Hans Sjöström var i tonåren. Fram till 1844, då Hans Sjöström första gången inflyttade till Timrå, hade han förutom som dräng bland bönder i Timrå socken tjänat i två andra socknar. Fram till 1860, då han gifte sig med en torparänka, fortsatte hans drängsysslor i olika timråbyar. Han var dessutom 1852 kyrkoskriven som "arbetare" vid Vivstavarv. Hans hustru samt en utomäktenskaplig son, som hustrun tillförde det nya hushållet, bildade tillsammans med en dotter, som dock dog i späda ålder, det nya hushållet. Av sockenstämmoprotokoll från 1860-talets början framgår att Hans Sjöström antingen betecknades som "inhyses" eller "arbetare".¹⁸ Till en början bodde familjen i Skyttberg men flyttade efter några år till Högen.

Av ett sockenstämmoprotokoll från februari 1862 framgår att Hans Sjöström, förutom att vara "fattig", dessutom var "nästan helt blind". Sockenstämman beslutade därför att transportera honom till Härnösand för läkarundersökning.¹⁹ Han var då nära sextiosju år gammal. Av ett sockenstämmoprotokoll från maj samma år framgår att han med hustruns hjälp skulle genomföra s.k. sockengång.²⁰ Flera andra exempel på att blindade kunde bli föremål för sockengång förekommer, dock huvudsakligen under 1800-talets första hälft. Antingen skulle sådan sockengång genomföras med ledsagare från

gård till gård för att försörja behövande, eller så skulle någon nära anhörig under den tid sockengången pågick insamla förnödenheter för den blinde.

Av ett protokoll från maj 1863 framgår att sockenmännen avsåg att sända Hans Sjöström till Stockholm "för undergående af operation".²¹ Hur denna operation utföll är oklart. Överhuvudtaget finns inte Hans Sjöström omnämnd i fattigvårdsprotokollen förrän i slutet av 1871. Då framgår att sockengången för hans del skulle upphöra och att kommunen i stället skulle utbetala 75 riksdaler per år i understöd till honom.²² I slutet av påföljande år begärdes utökat understöd för honom²³ och i mars 1875 gjordes återigen en sådan begäran, vilken ledde till att han av kommunalstämman därefter skulle tilldelas 100 riksdaler per år.²⁴ Hans Sjöström avled exakt ett år efter sistnämnda stämmobeslut, åttioett år gammal.²⁵

Ett fall från Sundsvalls stad som får avsluta detta avsnitt visar att institut för döva och blindade från och med 1870-talets början kunde utnyttjades av kommunerna i Sundsvallsregionen. Sundsvalls stads fattigvårdsstyrelse beslöt nämligen 1871 att "Siklunds blinde son" skulle avsändas "till Manilla", egentligen Nedre Manilla som var ett institut för blindade och döva på Djurgården, Stockholm, och att styrelsen beslutat att bidra med 125 riksdaler för denna resa.²⁶ Att Lars Hjalmar Mauritz Siklund avsändes till Manilla kan i detta sammanhang betraktas som ett undantag. Han var född 1858 i Näs, Bygdeå församling, Västerbottens län, där han tillsammans med föräldrar och syskon först var kyrkoskrivna på farfaderns bondehemman. Fadern titulerades då "arbetare".²⁷ Året därpå flyttade Lars med föräldrar till en annan by i samma socken, där fadern var "skeppstimmerman". Lars

betecknades redan då som "blind". År 1864 flyttade familjen till Sundsvall. Av dess husförhörlängd framgår att Lars var "blind" och att han hade konfirmerats "å Manilla" 1874. År 1880 flyttade hela familjen vidare till Maria församling, Stockholm.

I jämförelse med den traditionella fattigvården, antyder de två sist redovisade fallen att en ny era i handikappvårdens historia var i antågande i och med att den medicinska sakkunskapen alltmer togs i anspråk, sannolikt ofta till en början med negativa utfall. Även statligt finansierade institutioner långt ifrån hembygden kom i ifråga för de omsorger som hemmen och bygderna dittills bidragit med.

DÖVHET

Den engelske neurologen Oliver Sacks inleder sin välkända bok, *Att se röster*, på följande sätt:

Vi är märkvärdigt okunniga om dövheten, som dr Johnson kallade "en av de hopplösaste av alla olyckor" – betydligt mer okunniga än en bildad person torde ha varit år 1886, eller 1786. Okunniga och likgiltiga.²⁸

Sacks är hörande. Han erkänner att han, innan han påbörjade sin bok, var lika okunnig och likgiltig som han menar att andra var. En som däremot själv är döv och som i olika sammanhang reflekterat över sitt handikapp är Bo Andersson. Han har bl a skrivit följande:

De döva var redan från början svåra att förstå sig på. De hade inget synligt fel, ändå ville de varken höra eller tala. Det blev nästan en självklarhet att koppla samman deras dövhet med deras "stumhet". Man trodde länge att tal och hörsel hade ett gemensamt ursprung i hjärnan och att de var förenade på ett sådant sätt att om

det ena skadades så skadades därmed också automatiskt det andra. Insikten om att stumheten är en följd av dövheten, att den ingenting har med anatomin att göra och att dess botande därför är en fråga mer för pedagogen än för läkaren – den insikten skulle komma mycket sent.²⁹

Andersson fortsätter:

Även uppfattningen om den döve som dum (i betydelsen enfaldig eller efterbliven) har dröjt sig kvar med imponerande envishet. [...] På svenska har vi ordet "dumbe" som en gammal synonym till dövstum. Det är väl inte orimligt att antaga att språkets tröghet och dubbeltydighet i det här avseendet bidragit till att konservera fördomen. [...] ³⁰

Det finns ingen anledning förmoda att de döva någonsin varit särskilt väl sedda av sina medmänniskor. Döva barn tycks visserligen som regel ha undgått det öde som på många håll drabbade blinda eller på något sätt "vanskapta" barn: att sättas ut att dö i skogen eller på floden, betraktade som värdelösa av staten eller föräldrarna eller bådadera. Det sannolika skälet till detta är det självklara förhållandet att det tar längre tid att konstatera en medfödd dövhet än en medfödd blindhet eller "vanskaphet" [...].³¹

Att de döva, eller de s.k. dövstumma, sågs som problem till följd av sina handikapp får man utgå ifrån eftersom skäl till fattighjälp i huvudparten av fallen i fattigvårdsprotokollen uppges vara dövstumhet. Ett undantag från detta utgör delvis första redovisade fallet.

I Sköns socken, men under kortare tidsperioder även i Timrå, bodde drängen och arbetaren Petter Bergström, född 1817 i Torps socken, Västernorrlands län. Han inflyttade till Sköns socken och till dess prästgård 1845, där han tjänade som dräng under sina två första år i socknen. Efter en kort tid som dräng i Ljusta var Bergström, att döma av husförhörlängden, de sista åren av 1840-talet bosatt i Färsta. Det var vid denna tid som han

första gången omnämns i sockenstämmo-protokollen, närmare bestämt i april 1849. Som skäl anges att han som "döfstum [och] sjuk" vårdats på lasarettet i Sundsvall. Denna vård skulle naturligtvis betalas, antingen av honom själv om hans kassa så tillät, eller av socknen där han var kyrkoskriven. Uppenbarligen var Bergström akut sjuk, eftersom han intogs på lasarettet trots att han knappast själv skulle kunna betala för sig. Det blev också snart uppenbart att han helt saknade egna medel. Lasarettmyndigheten vände sig

därför till socknen med krav på att sjukvårdskostnaderna skulle betalas med hänvisning till att Bergström ju var kyrkoskriven där. Detta ville nu inte Sköns sockenmän vidkännas eftersom de ansåg att Bergström redan innan insjuknandet hade utflyttat från socknen och till Sundsvall.³² Var någonstans Bergström kyrkobokfördes åren 1849–1855 är dock svårt att få klarhet i. Någon notering om att han skulle ha varit skriven i Sundsvall finns inte. Däremot framkommer att han 1852 var skriven i Norrberge, Timrå

Döv tiggare med talande skylt och gest. Teckning av Claes Bäckström. Ur Bo Andersson och Henrik Hansson, Döva i kulturellt perspektiv, 1998.

socken. Han uppges dock som utflyttad därifrån redan 1853.³³ Förmodligen förde han en kringflackande tillvaro dessa år.

En gåtfull notering från maj 1850 komplicerar ytterligare bilden av Bergströms tillvaro vid denna tid. Av Sköns sockenstämmoprotokoll framgår att en föräldralös "gosse" för 13½ riksdaler skulle övertas av en person benämnd "P Bergström, Färsta", för att av denne "understödjas och vårdas".³⁴ Någon annan "P Bergström" än den här aktuelle finns inte kyrkobokförd i församlingen åren 1850–1855, och Färsta var ju den by där han, bortsett från tiden i Timrå socken, var kyrkoskriven under sin tid i Skön. Ifall "P Bergström" är identisk med den person vi här diskuterar, är den sista noteringen intressant eftersom Petter Bergström efter sin sjukdom och trots sin dövhet gavs uppdraget att ta hand om ett föräldralöst barn! Skall detta tolkas som en gottgörelse av honom för att han som akut sjuk fick lasarettsvård på socknens bekostnad, dvs. som en form av samhällstjänst? Skedde i så fall detta på hans eget initiativ, eller blev han beordrad av sockenmännen? Något empiriskt stöd i ena eller andra riktningen finns tyvärr inte i anlitade källor. Sockenmännen agerade kanske pragmatiskt. Man sökte finna lösningar som samtidigt inte blev betungande för allmogen. Detta skulle tala för "gottgörelsehypotesen", dvs. att Petter Bergström, genom att "betala av" sin sjukvård, åtog sig omvårdnaden av den föräldralöse pojken.

Noteringar om Petter Bergström i Sköns sockenstämmoprotokoll återkommer ytterligare tre gånger under 1860-talet i samband med att han mottog fattigunderstöd.³⁵ Bland annat mottog, vad protokollet betecknar som "Dummen", Per Bergström i december 1867 fem riksdaler.³⁶ I augusti följande år avled "döf-

stumme drängen" i Färsta Petter Bergström nära femtioett år gammal.³⁷

Bland personer som mottog fattigunderstöd med hänvisning till deras dövhet kan följande fall beskrivas eftersom det illustrerar en speciell aspekt som antydde inledningsvis i detta avsnitt, fördomen att en döv per definition är "mindre tillräknelig". Fallet rör pigan Märta Lena Andersdotter från Horsta, Timrå socken, född där 1818 som dotter och femte barn till en bonde. Under hela sitt långa liv var hon kyrkoskriven i hembyn och bodde således i eller i närheten av hemgården. Fadern avled 1847 och modern 1851, dvs. när Märta Lena redan var vuxen. Redan två år innan faderns bortgång skedde en ägodelning av dennes hemman. En del tillföll Märta Lenas äldsta bror Henrik, som dock snart sålde sin andel, eftersom han sedan 1843 innehade ett hemman i byn Gäle. Andra delen kom att innehåvas av Märta Lenas två år yngre broder Göran.

Märta Lena Andersdotter fick åren 1841, 1850 och 1858 utomäktenskapliga barn, av vilka en son avled vid födseln medan två döttrar uppnådde vuxen ålder. Hur länge Märta Lenas döttrar bodde hos sin mor kan inte klargöras med hjälp av husförhörlängderna, eftersom de delar som motsvarar åren 1853–1864 för Timrås del gått förlorade. Antagligen flyttade dock Märta Lenas äldsta dotter Anna Greta hemifrån i samband med att hon gifte sig 1857. Märta Lenas andra dotter mottogs sannolikt redan i barnaåren som fosterbarn av Märta Lenas äldsta broder Henrik på bondehemmanet i Gäle.³⁸

I Timrå sockenstämmoprotokoll från oktober 1862 står att läsa följande om Märta Lena Andersdotter och hennes hemförhållanden:

På det att församlingen och i synnerhet fattigvårdsstyrelsen måtte vinna nödig kännedom

och visshet om rätta förhållandet mellan döfstumma Bondedottern i Horsta Märta Andersdotter och hennes bröder, Göran och Hindrik såsom hemmansinnehafvare, hvilket förhållande omtalas olika, neml. att Märta skulle draga inkomst genom arrende af ett helt, eller blott halft Torp, eller ock njuta födoråd i gården, samt den ene af bröderna vara förmyndare; ansågs nödigt och nyttigt att vid instundande Hösteting en annan förmyndare tillförordnas, som åtminstone åstadkommer bestämd och nöjaktig reda i ämnet. Och föreslogs dertill Bonden P. E. Thelberg i Skottgård.³⁹

Uppenbarligen hade Märta Lena Andersdotter några år tidigare tilldelats en förmyndare, av protokollet att döma hennes äldsta bror, bonden i Gäle Henrik. I vilken mån som nedkomsten av tre utomäktenskapliga barn bidrog till att hon då ställdes under förmyndare är svårt att veta, då dokument som rör detta beslut förkommit.⁴⁰ Man kan dock anta att hon bedömdes sakna förmåga att försörja sig och tillvarata sina egna intressen. Mycket talar för att hennes två bröder, möjligen i syfte att tillvarata egna intressen, varit delaktiga i beslutet. Hennes dövhet uppstod sannolikt i vuxen ålder eftersom hon enligt husförhörlängderna uppgavs kunna "läsa någorlunda" i konfirmationsåldern. Handikappet bidrog dock sannolikt, om man utgår ifrån de resonemang som fördes på stämman,⁴¹ till att hon omyndigförklarades. Detta och möjligen även oklarheter i hur arvet efter fadern skulle fördelas, kan ha bidragit till att Märta Lena Andersdotters ekonomiska ställning på hemgården ifrågasattes. Den tidens arvslagar gav henne ingen rätt till ägodel av föräldrahemmanet, eftersom hon ju var ställd under förmyndare.

Man kan sålunda förmoda att hennes handikapp, förstärkt genom en oförstående omgivning som sannolikt främst tillgodosåg sina egna ekonomiska intressen,

orsakade en del missförstånd och oklarheter som påverkade Märta Lena Andersdotters intressen negativt. Genom att försöka "åstadkomma bestämd och nöjaktig reda i ämnet" genom att föreslå annan förmyndare, avskilde sockenstämman i realiteten frågan om hennes juridiska ställning på hemgården från förmyndarskapet knutet till en av hennes bröder. Detta beslut syftade möjligen till att tillvarata hennes intressen. Vad som de facto döljer sig "mellan raderna" i det ovan citerade protokollet kan diskuteras. En försiktig, men samtidigt för såväl Märta Lena som för sockenmännen, positiv tolkning skulle vara att sockenmännen helt enkelt ansåg henne vara såväl misskött som ekonomiskt åsidosatt av sina bröder. Lena Andersdotter överlevde sina bröder och avled 1890 nära sjuttiotvå år gammal.⁴²

DISKUSSION

De principer som under 1800-talet gällde för den fattigvård som berörde handikappade skilde sig inte från dem som gällde för andra kategorier som drabbades av fattigdom och nöd. Den som var handikappad eller drabbad av sjukdom och olycka förväntades så långt det var möjligt själv försörja sig. Om denne inte ansågs arbetsför och därmed i total avsaknad av försörjningsmöjligheter, skulle i första hand de närmaste anhöriga och i sista hand tidigare arbetsgivare stå för omkostnaderna för livsuppehållet. Först när resurser eller möjligheter av detta slag ansågs vara obefintliga och egna medel var uttömda, trädde socknarna in med sin fattigvård. I fallet med den blinda pigan Carin Olsdotter fanns visserligen anhöriga och närstående till hands för att bistå henne, men försörjningen av och omsorgen om pigan

ansågs, trots dessa möjligheter, uppenbarligen vara så pass betungande att socknen fick träda till.

Det försörjningsansvar som närstående hade gentemot den handikappade var en följd av en förutbestämd ansvarsfördelning baserad på sedvänjor och legitimerad genom en luthersk ortodox tradition i samklang med gällande rätt.⁴³ Detta ansvar följdes antagligen i stor utsträckning i "det gamla bondesamhället" i den meningen att den handikappade som saknade arbetsförmåga blev nödtorftigt försörjd, men så var långt ifrån alltid fallet.⁴⁴ Lagen, myndighetsutövningen och den socialt täta omvärlden gav dock inte fritt spelrum att åsidosätta detta ansvar. Sockenstämman, understödd av uppsyningsmän lokaliserade till enskilda byar, spelade i detta sammanhang sannolikt en aktiv roll när det gällde att övervaka att ansvaret inte helt negligerades. Själv saknade gruppen handikappade nära nog helt resurser som idag idealt ger dem möjligheter att utifrån

egna förutsättningar och färdigheter och med föresatser som finns uttryckta i termer som normalisering, närhet, kontinuitet och helhetssyn⁴⁵ kunna ställa krav på ett människovärdigt liv. Snarare fick man med saktmod och förnöjsamhet i sann lutheransk anda hålla tillgodo med det allra nödtorftigaste för sin överlevnad.

På vilket sätt de olika principerna bakom 1800-talets fattigvård realiserades kom framför allt till uttryck i uppkomna tvister mellan olika parter, som en del av de redovisade fallen illustrerar. I en del fall uppkom tvister mellan fraktioner inom sockenstämmorna, i andra mellan skilda socknar. Detta kom bl a till uttryck i de ofta förekommande tvisterna mellan olika socknar om vilken som hade det övergripande försörjningsansvaret över den nödställde. Formellt sett var det, åtminstone under vissa tidsperioder, födelseorten som bestämde till vilken socken som detta ansvarig skulle riktas. I enskilda fall kunde socknen, när situationen ansågs

Mun-hand-systemet (MHS) konstruerades 1903 av den danske fysikern och dövlärares Georg Forchhammer (1861–1938). Ur Bo Andersson och Åsa Hammar, När hände vad i dövas historia, 1996.

prekär i och med att den behövande var i trängande behov av hjälp, ge sådan, men då med att man uttryckligen förlitade sig på att omkostnaderna efterhand skulle återbetalas av annan part. Sedan gällde det för sockenstämman att rikta krav mot annan socken att slutligen ta ansvaret och finansiera fattighjälpen. Tvisten rörande vilken socken som skulle betala sjukvårdskostnaderna i fallet med den efterhand döve drängen och arbetaren Petter Bergström är ett exempel på detta. Man kan i en del av de uppkomna tvisterna mer än skönja en strävan från sockenstämmornas sida att med hänvisning till sina knappa resurser försöka hålla nere kostnaderna för fattigvården. Detta kom givetvis att drabba alla fattiga, men kanske i synnerhet de fattiga som även var handikappade. Beslut om sockengång, som i fallet med den efterhand blinde arbetaren Hans Sjöström, får ses i ljuset av en sådan strävan. Det gällde att genom ett sådant beslut om möjligt sprida ansvar och kostnader bland allmogen. Sockengång ansågs uppenbarligen, trots dess i grunden inhumana karaktär, som en åtgärd att ta till i vissa sammanhang.

Ett övergripande tema uttryckt i den typ av tvister som förekommer i en del av fallen i artikeln och som gällde fattigvården överhuvudtaget var en strävan från sockenstämmornas sida att upprätthålla den moral som föreskrev den enskildes skyldigheter och plikter som egen- och familjeförsörjare. Detta kan på ett mer generellt plan även ses som en strävan från den lokala makteliten, inklusive kyrkherde och sockenmännen, att upprätthålla social ordning. Flertalet tvister mellan socknen och närmaste anhöriga till de hjälpbehövande omgärdades med krav från sockens sida på att motsvara de skyldigheter och plikter som ålåg dem just

som nära anhöriga. Kanske var det dessa incitament som styrde sockenmännen i fallet med den döva pigan Märta Lena Andersdotter till att avbryta en broders förmyndarskap över henne och genom detta beslut samtidigt bringa reda i en för pigan ohållbar ekonomisk och social situation som bl a innebar att bli utnyttjad.

Det begynnande industrisamhället med större geografisk rörlighet och smärre, men sannolikt ekonomiskt mer utsatta familjer och hushåll, kom att ställa fattigvårdssamhället inför nya prövningar. De sociala skyddsnät som det relativt täta och relativt immobilabondesamhället gav upphov till blev färre och allt glesare. För enskilda familjer drabbade av sjukdomar, olyckor och andra kriser fanns därmed få resurser i en socialt närstående omvärld att ta till. Vad man då tog till skulle kunna vara ett tema för en annan artikel.

NOTER

- ¹ Denna artikel har tillkommit genom medel från Stiftelsen för Riksbankens Jubileumsfond.
- ² Jfr Alm-Stenflo 1994, Tedebrand 1997:101. Hela denna process finns även sammanfattad i Vikström 2003.
- ³ Jfr begreppet relativ deprivation. Se Lister 2004:20–23.
- ⁴ Jfr Marks 1999:78–79.
- ⁵ Mycket talar för att liknande tendenser kan ha förekommit i kyrkobokföringen för andra delar av landet. Se Drugge 1988:17.
- ⁶ Andersson 1987:56.
- ⁷ Citerat ur *ibid*:47. Se även Kretschmer 1937:50.
- ⁸ *Ibid*.
- ⁹ Uppgifter om Carin Olsdotter och hennes närmast anhöriga återfinns i följande källor: Alnö dop C:2:126, begr C:2:473, hfl AI:3:28, AI:4:95 & AI:5:114, Stigsjö hfl AI:3:46 och AI:4:48, Alnö hfl AI:6:119, AI:7:119 och AI:8:65.
- ¹⁰ AI380121(1).
- ¹¹ AI390401(1).

- ¹² A1390520, 400216, 400515, 411212.
¹³ A1401108(3).
¹⁴ Ytterligare uppgifter om Carin Olsdotter finns återgivna i följande källor: Alnö begr, C:2:482, hfl AI:6:119, AI:7:119 och AI:8:65.
¹⁵ A1660326(8).
¹⁶ A1721228(1), 731229(2), 741026(1), 751025(3), 761030(1), 771029(1), 781029(3), 791230(3), 801030(3).
¹⁷ Uppgifter om Hans Mathsson Sjöström är hämtade ur följande källor: Tuna dop C:2:107, hfl AI:7:162 och 150, Indal hfl AI:5:240 och 239, Tuna fly B:1:14, Timrå vig E:1:114, hfl AI:4:95, AI:5:149, 104, 79 och 219, Tuna begr C:2:36.
¹⁸ Husförhörlängder för Timrå församling för perioden 1853–1864 är förkomna.
¹⁹ Ti620223(2).
²⁰ Ti620525(1).
²¹ Ti630531(11).
²² Ti711230(1).
²³ Ti721230(13).
²⁴ Ti750322(2).
²⁵ Timrå begr F:1:48.
²⁶ Su710805(73). Manilla, eller "Blindes och Döfstummes Institut", grundades i själva verket redan 1808. Efter att först ha varit beläget centralt i Stockholm, flyttades verksamheten 1812 till Manilla på Djurgården. Trots institutets benämning kom verksamheten huvudsakligen att inriktas mot de döva. Andersson 1987:49.
²⁷ Uppgifter om Lars Hjalmar Mauritz Siklund och dennes anhöriga är återfunna i följande källor: Bygdeå hfl AI:13B:651, AI:13A:129 & AI 14A:153, Sundsvall hfl AI:6B:422, AI:7C:543 samt fly B:4:23.
²⁸ Sacks 1990:15.
²⁹ Andersson 1987:91.
³⁰ Ibid:111–112.
³¹ Ibid:113.
³² Sk490422(10).
³³ Uppgifter om Petter Bergström återfinns i följande källor: Timrå hfl AI:5:156, fly B:1:10.
³⁴ Sk500512(4).
³⁵ Sk641113 & Sk661223(4).
³⁶ Sk671215(1).
³⁷ Skön begr C:3:191.
³⁸ Uppgifter om Märta Lena Andersdotter och hennes närmast anhöriga är hämtade ur följande källor: Timrå hfl AI:2:34, AI:3:8, AI:4:7, AI:5:11, AI:6:35, AI:7:38, AI:8A:53 och AI:4:15.
³⁹ Ti621026(3).
⁴⁰ Genom Sundsvallsbranden 1889 förstördes de flesta domböcker, inklusive Timrå häradsrätts domboksarkiv.
⁴¹ Andersson 1987.
⁴² Timrå begr F:2:9.
⁴³ Jfr Drugge 2007:47ff.
⁴⁴ Ibid:169ff.
⁴⁵ Jfr Eriksson 1989:15, som för sin del diskuterar och problematiserar den psykiatriska praktiken i modern tid som en följd av den successiva av-institutionaliseringen av den psykiatriska vården fr.o.m. 1980-talets början.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

I. Otryckta källor

- Sundsvalls kommuns arkiv/Medelpadsarkiv
Alnö landskommun (Al)
 Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
 Fattigvårdsstyrelseprotokoll 1872–1880.
Njurunda landskommun (Nj)
 Kommunalnämndsprotokoll 1863–1880.
Sköns landskommun (Sk)
 Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
 Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
Sundsvalls stad (Su)
 Fattigvårdsstyrelseprotokoll 1866–1880
 Fattigvårdsstyrelsen. Kassabok 1863–1880.
Tuna landskommun (Tu)
 fattigvårdsstyrelseprotokoll 1847–1880.
 Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
- Timrå kommuns arkiv (Ti)
 Kommunalstämmoprotokoll 1863–1880.
 Kommunalstämmoprotokoll. Extra stämmor 1863–1871.
 Debiterings- och uppbördslängd 1876–1880.
- Demografiska databasen, Umeå universitet
 Datoriserad kyrkobokföring och källbeskrivningar:
 Avser sökningar utifrån INDIKO i följande församlingar (i alfabetisk ordning):
 Alnö
 Indal
 Njurunda
 Skön
 Sundsvall
 Timrå
 Tuna

- Forskningsarkivet, Umeå universitet
- Avser arkivhandlingar konverterade till micro
fiches:
- Sockenarkiv:
- Alnö sockenstämmoprotokoll 1804–1862 (Al).
- Njurunda sockenstämmoprotokoll 1825–1862
(Nj).
- Sköns sockenstämmoprotokoll 1804–1862 (Sk).
- Sundsvalls stads sockenstämmoprotokoll
1804–1862 (Su).
- Timrå sockenstämmoprotokoll 1804–1862 (Ti).
- Tuna sockenstämmoprotokoll 1804–1862 (Tu).
- Kyrkoarkiv:
- Avser husförhårs- (hfr), dop- (dop), vigsel- (vig),
flyttnings- (fl) och begravningslängder (begr)
för följande församlingar (i alfabetisk ordning):
- Alnö
- Bygdeå
- Indal
- Njurunda
- Skön
- Stigsjö
- Sundsvall
- Timrå
- Tuna

II. Litteratur

- Alm-Stenflo, Gun, 1994. *Demographic Description of the Skellefteå and Sundsvall Regions During the Nineteenth Century*. Umeå: The Demographic Data Base.
- Andersson, Bo, 1987. *Myter i vardagsljus. Förnuft och oförnuft i handikappforskningen*. Bollnäs: Inferi.
- Drugge, Ulf, 1988. *Om husförhörslängder som medicinsk urkund. Psykisk sjukdom och förståndshandikapp i en historisk källa*. Umeå: Scriptum, Forskningsarkivet vid Umeå universitet.
- Drugge, Ulf, 2007. *Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr*. Malmö: Bokbox Förlag (under utgivning).
- Eriksson, Bengt Erik, 1989. *Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige*. Göteborg: Daidalos.
- Kretschmer, Reinhold, 1937. *De blindas historia från äldsta tider till blindundervisningens början*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Lister, Ruth, 2004. *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Marks, Deborah, 1999. *Disability. Controversial*

Debates and Psychosocial Perspectives. London: Routledge.

Sacks, Oliver, 1990. *Att se röster. En resa i de dövas värld*. Stockholm: Prisma.

Tedebrand, Lars-Göran, 1997. "Gamla och nya stadsbor efter 1860." I: Tedebrand, Lars-Göran (red.), *Sundsvalls historia. Del II*. Sundsvall: Stadshistoriska kommittén.

Vikström, Marie-Christine (Lotta), 2003. *Gendered Routes and Courses. The Socio-spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-century Sundsvall, Sweden*. Umeå: The Demographic Data Base.

SUMMARY

Handicap and Poor Relief in the 19th Century Cases and Destinies in Local Communities

This article is based on local poor relief records from parishes in the Sundsvall Region, Sweden. The period described, i.e. decades around the mid-19th century, is characterized by rapid shifts from a rural society and to an industrialized one. The article consists of cases with poor, blind and deaf people involved. The final decisions by local authorities in poor relief cases were pragmatic in nature and primarily based on the way various parts involved responded to the problems that appeared, either these parts belonged to the local elite, or poor and handicapped, or they were relatives or neighbors to those subjected to destitution. By systematically studying these cases socially salient elements within the local community have been uncovered.

Distinctive features involving ordinary people were first of all related to maintenance obligations more than one hundred years ago. Thus to struggle hard to make a living could hardly be underrated. If someone was unable to keep up his or her living by work, close relatives were put in duty to support this person, and if no one could fill this duty, the local community became finally the responsible part. However the local poor relief was almost always in constant lack of means to support those in distress. Therefore extraordinary means were sometimes utilized by the local authorities to minimize expenses. From time to time such steps led to conflicts between parts involved and with moralizing, and social controlling undertones.